

ÇOKAN VALİHANOV'UN MANÇU İŞGALİ ALTINDAKİ ALTI UYGUR VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI ÜZERİNE BAZI MÜŞAHEDELERİ

Dinçer KOÇ*

Öz

Meşhur Kazak ilim adamı Çokan Çingizoviç Valihanov (1835-1865) 1858 yılında Rus hükümeti tarafından Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Bu seyahati esnasında Uygur şehirleri ve Uygurlarla ilgili olarak tarih ve etnografya malzemeleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Onun çalışmaları ölümünden sonra yayınlanmıştır. Günümüzde Kazak tarihçiliğinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak bilinen Çokan Valihanov'un çalışmaları bu alanda yapılan ciddi akademik araştırmaların başvuru kaynağı haline gelmiştir. Altı Uygur vilayetinin (Yarkend, Hotan, Kaşgar, Aksu, Yenihisar ve Turfan) idari yapısıyla ilgili olarak kaleme aldığı çalışması da bu cihettendir. Çağdaş tarih araştırmalarında Mançu hâkimiyeti altındaki Uygurlarla ilgili olarak daha çok siyasi konulara odaklanılmıştır. Valihanov Çing İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da nasıl bir idari yapı kurduğunu ve unvanları detaylı bir şekilde açıklayarak önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Doğu Türkistan'da baskı altında defalarca ayaklanan Uygurları hâkimiyet altında tutmak için Mançular tarafından alınan idari, iktisadi ve askeri tedbirlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Çing İmparatorluğu, Çokan Valihanov, İdari Yapı, Mançu.

Abstract

SOME CONSIDERATIONS BY CHOKAN VALIHANOV ON ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE SIX UIGHUR PROVINCE DURING THE MANCHU OCCUPATION

The famous Kazakh scholar Chokan Chingizovich Valihanov (1835-1865) was sent to the Eastern Turkestan in 1858 by Russian government, which was under Manchu occupation. During his expedition, he studied many historical and ethnographical materials about Uighur cities and Uighurs. His studies were published after his death. Today Chokan Valihanov is regarded one of the most prominent person of Kazakh historiography and his studies have become the most valuable source of academic work in this field. His study regarding to the administrative structure of six Uighur province (Yarkend, Khotan, Kashgar, Aksu, Yenihisar and Turpan) is in this aspect. In modern history studies about the Uighurs under Manchu domination are being focused on political issues. Valihanov provides important knowledge regarding to the administrative structure of the six Uighur province, explaining how the Qing Empire established both the administrative structure in Eastern Turkestan and titles in detail. In addition, the administrative, financial and military measures taken by Manchu to keep the Uighurs under control who repeatedly revolted in the Eastern Turkestan have also been mentioned.

Keywords: Eastern Turkestan, Qing Empire, Chokan Valihanov, Administrative Structure, Manchu.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; dincerkoc23@gmail.com.

Giriş

Doğu Türkistan’da Saidiye Hanlığı’nı 1678 yılında ortadan kaldırarak, Çungarların desteğiyle iktidarı ele geçiren Hocaların yaklaşık 80 yıl süren hâkimiyet dönemi Uygurlara huzuru getirmedi. Tam aksine Çungarların hâkimiyetinin gölgesinde Akdağlı ve Karadağlı Hocaların kısır iktidar çekişmeleriyle Doğu Türkistan siyasi istikrarsızlık devresine girdi. Bu durum hiç kuşkusuz, Çing Hanedanıyla birlikte bütün Çin’e hâkim olan Mançuların Çungarları yenilgiye uğrattıktan sonra Doğu Türkistan’ı 1759’da kolayca işgal etmesinin temel sebebi oldu¹. 1759’dan 1865 yılında Yakup Bey tarafından Doğu Türkistan’ın istiklaline kavuşturulmasına kadar devam eden 100 yılı aşkın Mançu işgali devri, iktidarı geri almak amacıyla Hocaların girişimiyle gerçekleştirilen pek çok başarısız ayaklanmaya sahne oldu. Bununla birlikte Doğu Türkistan ve Uygur halkının zapt altında tutulması ve Çin ülkesinin bir parçası haline getirilmesi amacıyla Pekin’deki Çing Hanedanı tarafından idari, askeri ve iktisadi tedbirler alındı. Bu hususlar devrin Doğu Türkistan’da görevlendirilen komutanlarının Pekin’e sundukları raporlarına yansdı. Ancak Doğu Türkistan’ın işgaliyle birlikte Çing yönetimi tarafından yürürlüğe sokulan yeni idari sistemin ve buna bağlı olarak uygulanan iktisadi ve askeri faaliyetlerin Uygurlara tesiri ve onların yaşamına getirdiği zorluklar açısından değerlendirilmesi bakımından bu raporlar kifayetsiz kalmıştır. Bu bağlamda meseleyi daha iyi anlamak açısından işgalden yaklaşık 100 yıl sonra Doğu Türkistan’ı ziyaret eden Kazak kökenli Rus Subayı Çokan Valihanov’un tespitleri önem arz etmektedir.

Çokan Valihanov’un Hayatı Üzerine

XVIII. yüzyılın 30’lu yıllarında yaklaşık 100 yıl boyunca devam eden Kazak topraklarının Rusya tarafından hâkimiyet altına alınması süreci başladı. Bu süreçte Orta Cüz’ün Sultanı olan Ç. Valihanov’un atası Abılay Han, Rusya’ya tâbi olan ilk Kazak idarecilerinden biriydi². Çokan Valihanov’un adı da Abılay Han’ın Orta Cüz’ün son müstakil Sultanı olan büyük oğlu Vali Han’a dayanmaktadır³.

¹ Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 5-15.

² Bk. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 258-261.

³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah, T. 1*, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984, s. 9.

Ç. Valihanov'un babası Çingis Valiev, Kızıl-Agaş'ta (başka bir veriye göre de Sırımbet'te) 1811 yılında dünyaya geldi. Çingis henüz 10 yaşındayken Vali Han vefat etti. Onun dul eşi Ayhanım birkaç dil bilen çağdaş bir kadındı ve Rus yönetimiyle yakın ilişkiler kurmuştu. Ayhanım oğlu Çingiz'i Omsk Askeri Mektebi'nden mezun olduktan sonra Sibiry Kazak Askeri Lisesi'ne kaydettirdi. Çingis burada 6 yıl iyi bir tahsil gördü ve Rusçayı ilk öğrenen Kazaklardan biri oldu. 1834 yılında henüz 23 yaşındayken yeni kurulan Aman-Karagay Bölgesine binbaşı rütbesiyle atanarak baş sultan tayin edildi. Daha sonra da unvanı albay rütbesine yükseltildi. Onun idaresinde Atıgay, Karaul, Kerey, Kıpçak ve Ongıt gibi çok sayıda Kazak kabilesi bulunuyordu. Çingiz Aman-Karagay'a geldikten sonra 1835'te henüz çocukken nişanlandığı Zeynep Çormanov ile evlendi⁴. Çingiz'in bu evlilikten Çokan dâhil 7 oğlu ve 5 de kızı olacaktır.

Aman-Karagay bölgesinin idari merkezi, 1835 yılında Kuşmurun'a taşındı. Bundan dolayı bu bölge idaresi artık Kuşmurun adıyla anılmaya başlandı. Burada Kuşmurun İstihkâmı inşa edildi. Valihanov ailesi de oraya taşındı. 1853'te Batı Sibiry Çarlık İdaresi Genel Valisi'nin emriyle Kuşmurun Bölgesi İdaresi ilga edildi. Onun yerine İşim Nehri kenarındaki Atbasar'da yeni bir idari bölge kuruldu. Böylece Çingis ailesiyle birlikte ata yurdu Sırımbet'e taşındı⁵.

Çokan Valihanov (tam ismi – Muhammed Hanifi'dir. Çokan, esasen annesi tarafından kendisine takılan lakabıdır) 1835 yılında Kuşmurun Kalesi'nde doğdu. Çokan çocukluk yıllarını önce Kuşmurun'da, sonra da ata toprağı olan Sırımbet'te geçirdi. Çokan babaannesi Ayhanım'ın manevi tesirinde kaldı ve henüz küçük yaşlardan itibaren Kazak halk edebiyatına ilgi duydu. Ayhanım ona Kazak kahramanları ve hikâyeleri ve geçmişin önemli olayları hakkında bilgiler verdi. Çokan ilk önce Kuşmurun'da özel Kazak mektebinde tahsil gördü. Bu mektepte Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde yazılmış ortaçağ edebiyatı ile Arapça ve Farsça dilleri üzerine tahsil gördü. Uygurca dâhil diğer Türk lehçelerini öğrendi⁶.

Babası onun çok daha iyi bir tahsil almasını istiyordu. Bu yüzden Çokan'ı 12 yaşındayken o zamanlar Sibiry'da bulunan en iyi eğitim kurumu olan Omsk şehrindeki Sibiry Kadet Kolordusu Askeri Okulu'na kaydettirdi⁷. Çokan bu okulda hem ilmi hem de askeri tahsil gördü⁸. Burada okuduğu yıllarda daha sonraları

⁴ Valihanov, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁵ Valihanov, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁶ Valihanov, *a.g.e.*, s. 17-19.

⁷ Valihanov, *a.g.e.*, s. 21.

⁸ Valihanov, *a.g.e.*, s. 22-25.

Rusya'nın meşhur şarkiyatçıları olan S. F. Durov, P. P. Semenov Tyan-Şanskiy, N. M. Yadrinsev, G. N. Potanin ve N. F. Kostiletskiy ile arkadaşlık kurdu. N. F. Kostiletskiy'in aracılığıyla Kazan Üniversitesi'nin ünlü tarihçilerinden olan İ. N. Berezin ile bağlantı kurdu ve onunla Türk tarihi hakkında birçok kez yazıştı⁹. Türkistan hakkında coğrafya, tarih ve felsefe eserlerini topladı¹⁰.

Çokan Valihanov 1853 yılında 18 yaşındayken Kadet Kolordusu Askeri Okulu'ndan mezun oldu ve subay olarak Sibirya Kazak Ordusu'nun Süvari Alayı'na atandı. Batı Sibirya Genel Valiliği'nde görevlendirildi ve bir yıl sonra da o sıralarda Batı Sibirya ve Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgelerinin idaresinden sorumlu olan General G. H. Gasfort'un yâveri olarak atandı¹¹.

1840'lı yıllarda Ulu Cüz Kazakları ve Issıkgöl bölgesindeki Kırgız kabileleri Rusya'nın tâbiliği altına girmeye başlamıştı. Bununla bağlantılı olarak 1845 yılında Kapal Kalesi inşa edildi. Ruslar Yedisu, Tanrı Dağları ve Çu Vadisi'nde Hokand Hanlığı'nın nüfuzunu barışçıl bir yoldan kırmak için oldukça hassas bir politika yürütüyorlardı. Çarlık yönetiminin bu amaçla Türkistan halklarının yaşamını, adet ve geleneklerini iyi bilen eğitilmiş kişilere ihtiyacı vardı. İşte Çokan Valihanov bu şartlar altında diğer subaylara kıyasla Kazak halkının dilini, geleneklerini, yaşam şeklini, maddi ve manevi kültürünü iyi bilen biri olarak sıvrıldı. 1854-1857 yıllarında Ulu Cüz Kazaklarının ve Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgız kabilelerinin barışla Rusya'ya bağlanmalarının sağlanması meselesinin halledilmesi faaliyetlerinde aktif rol oynadı. Askeri görevini başarıyla ilmi çalışmalarla birleştirdi. Böylece coğrafya ve tarih malumatları topladı. Aynı zamanda Kazaklar ve Kırgızların adetleri ile halk edebiyatına dair kayıtlar yaptı. 1855 yılında General G. H. Gasfort'un Kazakistan, Yedisu ve Tarbagatay'a düzenlediği seyahate katıldı. Bu sayede Kazak halkının tarihi ve kültürüne dair oldukça önemli bilgiler ve malzemeler elde etti¹². Bu görevi esnasında göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı Sibirya Genel Valisi'nin takdirini kazandı. Çokan Valihanov Omsk'a döndüğünde elde ettiği malzemeler üzerinde çalışmaya başladı. 1856 yılında Albay M. M. Homentovskiy'in Issıkgöl bölgesine düzenlediği geziye katıldı ve şahsi olarak Kulca ve Çungarya'ya gitti. Bu seyahatler sayesinde Issıkgöl ve Tanrı Dağları civarında yaşayan Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgızlarını ziyaret etti. Yedisu ve Çungarya hakkında önemli tarih, coğrafya ve kültür malumatları elde etti¹³.

⁹ Valihanov, *a.g.e.*, s. 26-29.

¹⁰ Valihanov, *a.g.e.*, s. 32.

¹¹ Valihanov, *a.g.e.*, s. 32-33.

¹² Valihanov, *a.g.e.*, s. 35.

¹³ Valihanov, *a.g.e.*, s. 37-39.

Çokan Valihanov Kırgızlar hakkında saha araştırması yaptığı sıralarda, St. Petersburg'da Çuguçak şehrindeki Rus fabrikasının yanmasından sonra kesilen ticari münasebetleri yeniden tesis etmek üzere Çinlilerle görüşmelerde bulunması için birinin Kulca'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Çin yönetimi de müzakerelerde bulunmayı kabul etti. Bu görev başta Yarbay M. D. Peremişelskiy'e verildi. Fakat daha sonra Rusya adına müzakerelerde bulunması için Çokan Valihanov'un Kulca'ya gitmesine karar verildi. Bundan dolayı G. H. Gasfort, M. M. Homentovski'y'e Issıkgöl keşif seyahatini derhal sonlandırarak geri dönmesi talimatını verdi. Bunun üzerine Çokan Valihanov Kapal'a geldi ve orada kendisini bekleyen Kulca'ya gitmekle görevli diğer memurlarla buluştu. 1856 yılı Ağustos ayında Çokan Valihanov Çinlilerle dostluk içerisinde ticaretin yürütülmesini sağlamak amacıyla Kulca'ya hareket etti. Sonuçta Çokan bu görevi başarıyla yerine getirdi ve üç ay sonra Omsk'a geri döndü¹⁴.

Çokan Valihanov 1857 yılında Alatau Kırgızlarına bir seyahat yaptı. Bu seyahatinin esas amacı o sıralarda Kaşgar'da yaşanan ayaklanma ve bunun sonuçları hakkında istihbarat toplamaktı. Çokan Valihanov bunun yanı sıra Tanrı Dağlarında bulunduğu sıralarda Kırgız halkının yaşayışı ve adetleri hakkında araştırmalar yaptı. Kırgızların tarihini, etnografyasını ve halk edebiyatını derinlemesine inceledi. Böylece Kırgızların "Manas Destanı" hakkında çalışmalarda bulundu ve onu ilk kez bilimsel olarak kayıt eden araştırmacı oldu. Destanın bir kısmını Rusça'ya da tercüme etti. O böylece 1856-1857 yıllarında yaptığı ilmi faaliyetler neticesinde ilk yazılarını da kaleme aldı¹⁵.

1858-1859 yıllarında Doğu Türkistan'a düzenlediği meşhur seyahati ve bu sayede Uygurlarla ilgili yaptığı çalışmasıyla ilim âleminde büyük yankı uyandıran Ç. Valihanov Rus hükümetinin davetiyle 1859'un sonunda St. Petersburg'a geldi. Rus ilim adamları onu büyük bir merakla karşıladılar. Yaptığı başarılı askeri ve ilmi çalışmalarından dolayı Rus hükümeti tarafından ona çeşitli ödüller verildi ve rütbesi kurmay yüzbaşılığa yükseltildi. Ayrıca St. Petersburg'da Rus Dış İşleri Bakanlığı Asya Masasında görevlendirildi¹⁶. O aynı zamanda Genelkurmay Askeri-Bilim Komitesi'nde, Coğrafya Cemiyeti'nde de görevler aldı. Üniversite'de Orta Asya ve Doğu Türkistan hakkında dersler verdi. Askeri-Bilim Komitesi'nin görevlendirmesiyle Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın haritasını hazırladı¹⁷.

¹⁴ Valihanov, *a.g.e.*, s. 39-41.

¹⁵ Valihanov, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁶ Valihanov, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷ Bk. Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. IV, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 535-536.

St. Petersburg’da bulunduğu dönemde sağlığı bozulmaya başlayan Ç. Valihanov ünlü Rus yazarlar D. M. Dostoyevskiy, A. N. Maykov, Ya. P. Polonskiy, V. S. Kuroçkin vb. ile yakın arkadaşlıklar kurdu¹⁸. Ancak, akciğerinden kötü şekilde rahatsızlanınca 1861 yılının ilkbaharında St. Petersburg’u terk ederek memleketi olan Kazak bozkırına Kokçetav bölgesine döndü. Burada birkaç yıl kaldıktan sonra 1864 yılında General M. G. Çernyayev’in güney Kazak topraklarının Rusya’ya katılması için icra edeceği askeri sefere katılması için davet aldı. Nitekim Evliya-Ata Kalesi’nin Ruslar tarafından işgal edilmesi faaliyetine katıldı. Ne var ki, General Çernyayev’in sefer esnasında Türkistanlılara karşı giriştiği zalimce davranışlar sebebiyle milli duyguları zedelendi ve tepki olarak ordudan ayrıldı. Kızkardeşinin yaşadığı Tezek’e geldi ve orada 1865 yılının Nisan ayında akciğer rahatsızlığından dolayı vefat etti¹⁹.

Ç. Valihanov XIX. yüzyılda Tanrı Dağlarına, Çungarya’ya ve Doğu Türkistan’a yaptığı seyahatlerle elde ettiği malzemeyle meydana getirdiği ilmi çalışmaları ve araştırmalarıyla hem Rusya’da hem de şarkta hak ettiği şöhreti malesef genç yaşta vefat ettikten sonra sağlamıştır. O hiç tartışmasız, XIX. yüzyılın ortalarında Doğu Türkistan’ın coğrafi, tarihi, sosyal ve siyasi vaziyetini dünya kamuoyuna ilk kez sunmuş ilim adamı olma özelliğini taşımaktadır.

Ç. Valihanov’un Kaşgar’a Seyahati Esnasında Doğu Türkistan’ın Vaziyeti Üzerine

Doğu Türkistan’ın eski ve meşru yöneticileri olan Hocalar, 1759’da gerçekleşen Mançu işgalinden sonra başta Hokand Hanlığı olmak üzere Türkistan’daki diğer devletlere sığındı. Onlarla birlikte çok sayıda Doğu Türkistanlı Uygur da muhaceret etti. Mançuların boyunduruğundan kurtulmak isteyen Doğu Türkistanlılar, Hocaların inisiyatifi ile XIX. yüzyılın başlarından itibaren etkinliklerini arttırmaya başladılar. Uygurların hürriyetlerini ve müstakil ülkelerini tekrar elde etmeleri için ilk ciddi girişim Cihangir Hoca tarafından 1825 yılında gerçekleştirildi. Ancak bu teşebbüs başarısızlıkla neticelendi²⁰. Bunu 1830 yılında Hokand Hanlığı’nın desteğiyle Med Yusuf Hoca önderliğinde yapılan ayaklanma takip etti. Bu ayaklanma Doğu Türkistanlılara hürriyetlerini kazandırmadıysa da Hokand Hanlığı açısından kârlı sonuçlar sağladı. Mançu yönetimi Hocaları nezaret

¹⁸ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I, s. 59.

¹⁹ Valihanov, *a.g.e.*, s. 65.

²⁰ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004³, s. 138-139; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 76-78.

altında tutmaları karşılığında Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'daki altı şehirde yabancı tüccarlar tarafından getirilen mallardan alınan vergilerin toplanması hakkını tanıdı. Buna mukabil olarak Hokand Hanlığı tarafından Kaşgar'da görevlendirilen bir Aksakal aracılığıyla vergiler toplanmaya başlandı²¹. Bu durum hiç kuşkusuz Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan'daki nüfuzunu arttırdı.

Doğu Türkistan'da Mançu hâkimiyetine karşı yapılan büyüklük bakımından üçüncü ayaklanma Katta Töre Hoca tarafından 1847 yılında çıkarıldı. Ancak bu girişim de başarıya ulaşmadığı gibi, ayaklanmanın bastırılmasından sonra işgalci Mançu yönetiminin Doğu Türkistan ahalisi arasında uyguladığı zalimce davranışların da artmasına sebebiyet verdi. Ayrıca ayaklanmacılarla birlikte Mançuların zulmünden kaçan binlerce Doğu Türkistanlı zahmetli dağ geçitlerinde soğuktan ve açlıktan dolayı hayatını kaybetti²².

Hokand Hanlığı'nda sınırsız yetkili kılınan Müslümankul'un gözetimi altında bulunan Hüdayar Han'ın küçük yaşta tahta çıkmasıyla başlayan düzensizlikler ve kargaşalar, Kaşgarlı Hocaların Doğu Türkistan'da 1855, 1856 ve 1857 yıllarında Mançu karşıtı hareketleri organize etmelerine imkân tanıdı. İlk iki ayaklanma başarıya ulaşmadı, Valihan Töre Hoca'nın yönetimi altında gerçekleştirilen sonuncusu ise, Kaşgar halkının kitlesel desteği sayesinde başarıyla taçlandı²³. Ayaklanmanın başarıya ulaşmasında Mançu Hanedanı'nın idaresindeki Çin İmparatorluğu'nun o sırada Tai-p'ing İsyanıyla bağlantılı olarak derin bir kriz içerisinde bulunması etkili oldu²⁴. Bu durum Valihan'ın kısa süre içerisinde Kaşgar, Yenihisar, Yarkend ve Hotan şehirlerini kendi hâkimiyeti altına almasına imkân tanıdı²⁵.

Boyunduruk altında bulunan Doğu Türkistan halkı ilk zamanlarda kendi durumlarını hafifletmelerini onlardan bekleyerek Hocaları aktif şekilde destekle-

²¹ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 43-46.

²² Bu konuda geniş bilgi için bk. A. N. Kropotkin, *Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Strani, eya Voenniya Sil, Promişlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva, St.-Peterburg 1879, s. 120-123.

²³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. II, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 334.

²⁴ Bk. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995⁵, s. 319-322.

²⁵ Bu ayaklanmayı görenler arasında Kaşgar'da Hokand Aksakalı olan Nurmuhammed-Datha ve o sıralarda Kaşgar'da bulunan Alman ilim adamı A. Şlaginveyt vardı, M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom", *Kitay i Sosedi v Novoe i Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1982, s. 212-213.

diler. Ancak Hocalar hemen halka yüksek vergiler uyguladılar. Bu halkın memnuniyetsizliğine sebep oldu. Valihan Töre'nin halka karşı korkunç gaddarlığı en sonunda Doğu Türkistan'ın köklü ahalisini ona karşı ayaklandırdı. Bunun neticesinde Valihan Töre Hoca da Kaşgar'dan kaçmak zorunda kaldı. Mançu askerlerince ayaklanmanın bastırılmasından sonra²⁶, 1858 yılı ilkbaharında Kaşgar'a gelen Hokand elçisi Nasreddin Sarkar Mançulara evvelki anlaşmayı yenilemeyi teklif etti. O Mançu makamlarına Hokand Hanı Hüdayar'ın Valihan'ın firar ve isyanından elem duyduğunu, o sıralarda bu isyancının Hokand'a sevk edildiğini ve hapse atıldığını, Han tarafından benzeri hadiseleri önlemek için sert tedbirler alındığını bildirdi. Ç. Valihanov'un işaret ettiği gibi, Nasreddin Sarkar'ın misyonu başarıyla neticelendi. Hokandlıların yeniden Kaşgar'da kendi Aksakallarını buldurmalarına ve eski şartlar altında Doğu Türkistan'da ticaret yapmalarına izin verildi. Kaşgar Aksakallığı memuriyetine de elçi olarak gelen ve Mançularla eski anlaşmayı yenileyen Nasreddin Sarkar tayin edildi²⁷. O, Ağustos 1858'de küçük bir kervanla Kaşgar'a geldi. Valihan Töre ile birlikte Hokand'a muhaceret etmiş olan 5 bin kadar Kaşgarlı da memleketlerine dönmek üzere onun ardından geldiler²⁸. Çokan Valihanov da bu hadiseden yaklaşık iki ay sonra Kaşgar'a ulaşacaktı.

Ç. Valihanov'un Kaşgar Seyahati ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Önemi

Çokan Valihanov'un Kaşgar'a yaptığı meşhur seyahati 1858-1859 yıllarında gerçekleşti. Ondan bir yıl önce Kaşgar'a giden meşhur Alman coğrafyacı Adolf Şlagintveyt o sırada hâkimiyeti ele geçiren Valihan Töre Hoca tarafından idam edilmişti. O zamanlar Doğu Türkistan Valihan Töre'nin Mançu idaresine

²⁶ Ayaklanmanın bastırılması esnasında Mançuların gaddarlığı ile ilgili olarak A. N. Kropotkin şunları söylemektedir: "... Bu kere de 15.000 kadar aile Hoca'nın arkasından Hokand'a kaçtı. Çinliler Kaşgar'ı zapt ettiler ve az sonra halkın sevincinin yerini yeis aldı. Çinliler geldikleri ilk zamanlar sanki Valihan Töre'nin canavarlığını aşmaya gayret ediyorlardı. Halkın elinden hayvanları, ekmek rezervlerini, samanları aldılar; mescitleri yaktılar; Hocaların türbelerini yok ettiler. Özellikle Kalmuklar kudurmuşlardı. Onlar mescitlere kendi atlarını koyuyorlardı, suçsuz yerlileri dövüyorlardı ve karılarının ırzına geçiyorlardı. Çinliler o sırada suçluları aramakla meşgul idi. Bir şahsın ayaklanmayla ilgili olduğundan ya da Valihan Töre zamanında hizmette bulunduğu duyulan en ufak bir kuşku onu ölüm cezasına çarptırmak için yeterliydi. İnkâr edenler gaddarca işkenceye tabi tutuluyordu ve zorla itiraf alınarak, talihsizler canı gibi idam ediliyordu. Çinlilerin idamları, Valihan Töre'nin idamlarının sayısından geri kalmayarak, sadece idam edilenlerin başlarının artık piramite istiflenmemesi bakımından fark ediyordu ve Kaşgar şehrinin farklı kapılarına çıkan patikalar şeklinde yollar boyunca sırkaların üzerine koyulmuş özel kafeslere yerleştiriliyordu", Kropotkin, a.g.e., s. 125.

²⁷ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. II, s. 337.

²⁸ Valihanov, a.g.e., s. 345.

karşı çıkardığı ayaklanmadan ötürü siyasi bakımdan oldukça karışık ve tehlikeli bir yer durumundaydı. Bundan dolayı Rus askeri çevrelerinde bölgeyle alakalı sağlam malumat ve istihbarata ihtiyaç duyuluyordu.

Çokan Valihanov'un Kaşgar'a düzenlediği seyahatin destekleyicileri devrin meşhur Rus ilim adamları E. P. Kovalevskiy ve P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy idi. P. P. Semenov-Tyan-Şanskiy Tanrı Dağlarına yaptığı seyahatten döndüğünde General G. H. Gasfort'a Kaşgar'a bir seyahat düzenlenmesi ve bu görevin Çokan Valihanov tarafından icra edilmesi fikrini verdi. O, G. H. Gasfort'a Çokan Valihanov'un Kırgız kıyafetleriyle tüccar kervanıya Kaşgar'a gönderilmesini teklif etmişti. Bu sayede Ruslar için Doğu Türkistan'ın o sıradaki vaziyetini ve ayaklanmanın sebeplerini açıklığa kavuşturacak güvenilir bilgiler elde edilecekti. Bu fikri St. Petersburg'daki şarkiyatçı ilim adamları ve yönetici çevreleri de destekledi. Omsk ve St. Petersburg'da seyahat hazırlıkları başladığı sıralarda Ç. Valihanov Tanrı Dağları bölgesinde Kırgızlar üzerine yaptığı araştırmaları sürdürüyordu. Fakat Kaşgar'a gitmesi emrini alınca bu çalışmasını sona erdirdi. Ç. Valihanov Kaşgar'a kendisiyle beraber gidecek kervanla 28 Haziran 1858 tarihinde Sarıbas köyünün yakınında Karamul geçidinde buluştu. Kervan 43 kişi, 101 deve, 65 at ve 6 çadırdan ibaretti. Ç. Valihanov yolculuğu esnasında milli Kazak kıyafetlerini giyindi ve Kapal'dan kervanbaşı Musabay'ın akrabası tüccar Alimbay takma adını kullandı. 1 Temmuz'da Altın-Emel Geçidi'ni geçerek İli Nehri havzasına doğru harekete geçen kervan, Karkar'da iki hafta bekledikten sonra Bugu kabilesinin yaşadığı Tekes ve Kokjar vadilerinde Ağustos ayını geçirdi. Burada Kaşgarlılar ticaret yapıyorlardı. Ç. Valihanov ve maiyetindekiler Uygur tüccarlarla temas kurdular ve onlarla birlikte Kaşgar'a gitmek üzere anlaşılabilir. Böylece kervan Issıkgöl Vadisi, Zuke (Juuku) Nehri ve Aksay Yolu üzerinden 1 Ekim 1858 tarihinde Kaşgar'a ulaştı²⁹.

1859 yılının Mart ayının ortalarına kadar Kaşgar'da kalan Ç. Valihanov, Altı Uygur şehrini (Kaşgar, Aksu, Uç-Turfan, Yenihisar, Yarkend ve Hotan) çok iyi bir şekilde araştırdı. Mançu yönetimi o sıralarda yabancı ülkelerden Kaşgar'a gelen mallardan vergi alma hakkını Hokand Hanlığı'na bırakmıştı. Hokand Hanı'nın bu vazifeyi icra etmek üzere Kaşgar'da görevlendirdiği temsilcisi olarak bir Aksakal bulunuyordu. Ç. Valihanov Kaşgar'dayken Aksakal, yukarıda bahsi geçen Nasreddin adlı biriydi. Daha sonra bu vazifeye Nurmhammet-Datha atandı. Her ikisi de Ç. Valihanov ve onun yoldaşlarını iyi bir şekilde karşıladılar

²⁹ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I, s.44-48.

ve onları kendi himayeleri altına aldılar. Aksakal ve onun oğlu sayesinde Ç. Valihanov farklı ülkelerden tüccarlarla, siyasetçilerle, âlimlerle ve Kaşgarlı şairlerle tanışma fırsatını elde etti. Onlardan Doğu Türkistan'ın geçmişi ve o zamanki durumu hakkında güvenilir malumatlar sağladı³⁰. Ç. Valihanov ilimle uğraşan arkadaşlarının yardımıyla bazı şark el yazmalarını elde etti ve numizmatik koleksiyonu oluşturdu. 1859 yılı Şubatında Kaşgar'da karışıklıklar arttı. Bu yüzden onun için geri dönme zamanı geldi. Zira Valihan Töre'nin kaçışıyla birlikte Kaşgarlılar Mançulara karşı sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Böylece Ç. Valihanov ve maiyeti Mart ayının ortalarına doğru Kaşgar'dan ayrılarak güney Kırgız toprakları üzerinden Omsk'a döndüler. Ç. Valihanov burada bir süre seyahatine dair rapor hazırlamakla uğraştı³¹.

Ç. Valihanov'un seyahatinin en önemli sonucu çok önemli bir çalışma olan “O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) (Altışehir veya Çin Eyaleti Nan-Lu (Küçük Buhara)'nın Altı Doğu Şehri'nin Vaziyeti Hakkında)” idi. Bu eser Doğu Türkistan üzerine yapılan ilk bilimsel çalışma özelliğini taşımaktadır. Bu sayede o zamanlar Avrupa'da neredeyse hiç bilinmeyen Doğu Türkistan ülkesinin coğrafi özellikleri, Uygur halkının tarihi, mevcut siyasi vaziyeti, kültürü ve gelenekleri hakkında kapsamlı malumat elde edilmiştir.

Ç. Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti'nin İdari Yapısı Hakkında Müşahedeleri

1. Doğu Türkistan'da Mançu İdaresinin Tesisi ve Genel Yapısı Hakkında

“Doğu Türkistan Çin İmparatorluğu'nun bir parçası olarak idari bakım-

³⁰ Valihanov, *Soçineniya Çokan Çingizoviça Valihanova*, Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii, T. XXIX, S. -Peterburg 1904, s. 53.

³¹ Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I, s. 48-50.

* Müellif o sıralarda Çin ülkesinde hâkim olan Mançuların Çing hanedanını bilmesine rağmen onların adına atıfta bulunmadan Çin İmparatorluğu tabirini kullanmaktadır. Böylece onları esas Çinlilerden ayırmamaktadır. Böylece terminoloji de bir karışıklık oluşmaktadır. Esasen yaklaşık 280 yıl Çin'i idare eden Mançuların ana toprakları bugünkü Çin'in kuzeydoğu bölgesinde Mançurya denilen ülkedir. Mançuların bugünkü Rusya sınırları içinde kalan kısmına Tunguzlar denilir. Dilleri Ural-Altay dil grubuna bağlı olan Mançular 1644 yılında bütün Çin'i istila ederek, 1912 yılında kadar Çin'i Pekin'den idare etmişlerdir. Doğu Türkistan'ı 1759'da tamamen işgal edenler de Mançulardır. Ancak onlar da zamanla benliklerini yitirerek Çinlileşmişlerdir. Kurban, *a.g.e.*, s. 41-42.

dan Batı Bölgesi'ne yani, İli Tszyan Tszyun*'una bağlıdır.

Tszyan-tszyun Batı Bölgesi'nin baş yöneticisi ve orada konuşlandırılmış ordunun başkomutanıdır. Onun – Hebe-Amban denilen üç müşaviri veya yoldaşısı vardır. Onlardan biri Tszyan-tszyun'un yanında bulunmaktadır, diğer ikisinden biri kuzey, öbürü de güney hattını idare etmektedir. Küçük Buhara**'da Çinliler ülkenin iktidarının sahibi olan Hocaları kovarak, geri kalan idari nizamı eski esasında bıraktılar. Çinliler içerdeki asayişli saqlamlaştırmak ve hudutları dış saldırılara karşı muhafaza etmek için bütün önemli şehirlere ve stratejik noktalara garnizonlar koydular, sınır karakolları kurdular ve iç haberleşme ağı tertip ettiler. Yerel yöneticiler kendi bölgelerinde konuşlandırılmış garnizonların komutanlarına tâbi kıldılar. Genel kontrol güney hattındaki askeri birliklerin başkomutanı olan Hebe-Amban'ın nezaretine bırakılmıştı. O ilk başlarda Yarkend'de sonra da Kaşgar'da ikamet ediyordu. 1765 yılındaki Uş ayaklanmasından*** sonra onun ikameti Üç-Turfan'a taşındı, fakat sonraları tekrar Yarkend'e yerleşti.

Çin yönetimi yerel makamların faaliyetlerini genel mahiyette kontrolle sınırlanmıştır. İç yönetime ise hiç müdahalede bulunmamaktadır. Yerlilerle irtibat için temsilciler görevlendirilmiş ve şehir polisine bir subay ile birkaç asker yerleştirilmiştir. Sadece yerel bürokratların atanması, seçilmesi ve onaylanmasını Çinliler kendi takdirlerine bıraktılar ve bu onların özel ihtimam gösterdikleri bir husustu. Yüksek makamları sınanmış ve İmparatorun iktidarına olan sadaka-tiyle tanınan kişilere verirler.

Soylarının önemini ve zenginliğini Çin'e borçlu olan Komul ve Turfan beyleri, özellikle dış saldırılara maruz kalan şehirlerde hakimbek makamlarına tercihen atanmaktadırlar.

Hakimbekler – yöneticiler, İşikagalar – onların yoldaşları ve yüksek dereceli diğer bürokratlar İmparator tarafından belirlenmektedir, geri kalan mevkiler Tszyan-Tszyun ve Hebe-Amban'a bağlıdırlar. Görev tevzi edilmesi Çinli bürok-

* Doğu Türkistan'da dâhil edildiği İli Eyaleti'nin Genel Valisi olan General'in Çin kaynaklarında belirtildiğine göre başlıca görevleri şunlardı: Bölgede konuşlandırılan orduyu komuta etmek ve savaşma kabiliyetini üstün tutmak, Sivil yetkilileri denetlemek ve mevkilerinin yükseltilmesine ya da düşürülmesine karar vermek, Arazi ıslahı ve hayvancılık çalışmalarını organize etmek, Vergi toplamak ve bütçe hazırlamak, Karakolları yönetmek, Yerli asilzadelerin İmparatoru ziyaret işlerini düzenlemek ve Rusya ili ilgili işlere bakmak, Li Sheng, *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013, s. 203.

** Rus tarih literatüründe Doğu Türkistan tabiri yerine zaman zaman “Küçük Buhara” adlandırılması kullanılmaktadır.

*** Üç-Turfan Ayaklanması kastedilmektedir. Kurban, a.g.e., s. 74-75.

ratlar için de kâr ve gelir kaynağını oluşturmaktadır. Her yılın sonunda altı şehrin yöneticilerinden birini haraçla Pekin'e gönderirler; temsilcinin belirlenmesi Genel Vali'nin inisiyatifindedir. Her ayın başında ve ortasında bütün yerli bürokratlar Çinli Amban'lara resmi merasim için gelmek zorundadırlar.

Çin takvimine göre yeni yılda bek'ler tebriklerini ve hediyelerini Çinli General'e sunarlar; bu hediyeler İli'deki saraya da gönderilmektedir. Yerliler öfkeyle, bu günde Çinlilerin Türkistanlı bekleri İmparator'un tasvirine karşı yere eğilerek selam vermeye zorladıklarından bahsederler³².

2. Uygur Şehirlerinin ve Köylerinin İdari Yapısı Hakkında

“Küçük Buhara'nın batı şehirlerinin her biri köyleriyle birlikte, nispeten birbirlerinden müstakil yerel yönetimlerden oluşmaktadır. Altı şehir – Yarkend, Hotan, Kaşgar, Aksu, Yenihisar ve Turfan - civarlarındaki köyleriyle bir birlerinden müstakil eyaletler gibidir. Her şehrin kendi yönetimi şu şekildedir: Hakimbek – eyaletin baş yöneticisi, İşıkaga – onun yardımcısı, Şanbegi veya Gaznaçibek – genel hazinedir; Bu şahıslar genel idareyi oluşturmaktadır. Farklı kısımların

³² Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 171-172. Çin'e hâkim olan Mançuların kurduğu Çing Hükümeti merkezi idareyi güçlendirmek ve olası istiklal eğilimini azaltmak amacıyla Doğu Türkistan'daki sivil bürokraside bazı reformlar yapmıştır. Buna göre Beyliğin babadan oğula geçmesi uygulamasına son verildi. Bütün atama yetkileri merkezi hükümetin kontrolüne bırakıldı. Çing Hükümetine sadakat ve işbirliği atamada en önemli kriterdi. Üst ve orta dereceli bürokratlar kendi memleketlerinde görev yapamazlardı. Bürokratlara dereceler ve mühürler verildi ve buna göre onlara toprak ve maaş tahsis edildi. Tüm bürokratlar kentlerinde vazifeli Çinli bakanın idaresi altına alındı, Li Sheng, *a.g.e.*, s. 207. Mançuların Doğu Türkistan'daki iktidarı süresince başta Hakimbek gibi ehemmiyetli vazifeler olmak üzere memuriyete kabul sistemi tamamen yozlaşmıştır. Çinli amirlere para ödeyerek ya da başka bir ifadeyle rüşvet karşılığında önemli memurlukları elde eden şahsiyetlere dair kaynaklarda örnekler mevcuttur. Bu şahıslar memuriyeti elde ettikten sonra ödedikleri meblağları hatta çok daha fazlasını halktan çıkarmaya çalışıyorlardı, Uygur, *a.g.t.*, s. 21-22. Bu yozlaşmanın Uygurların maneviyatlarına tesirini Rus Generali A. N. Kropotkin meşhur eserinde şöyle anlatmaktadır: “Batı eyaletlerinden, Hami ve kısmen Kun-Turfan şehirlerinden devlet memurları emeksiz kazanç elde etmek fikriyle [Doğu Türkistan'a] geliyorlardı ve amaçlarına ulaşmak için çekinmiyorlardı. Hakimbek'ten başlayarak en düşük bürokrata kadar, herkes halka yalnızca sağılacak inek olarak değil, aynı zamanda da, kötü ev sahipleri olarak bakıyorlardı, onlardan güçlerinin yeteceğinden daha fazla sit vermelerini istiyorlardı. Hakimbeklerin aleni yağmaları Çin makamlarınca bilinmekteydi ve eğer buna tahammül ederlerse, o zaman, muhtemelen, bunda kârları bulunduğunu biliyorlardı. Çin makamlarının getirdiği oldukça lüks yaşantı, onlar tarafından mahal verilen halkın yağmasının kendilerine önemli maddi kâr sağladığını, düşüncelerine de hak veriyor. Her türlü protesto ve itaatsizlik ölümle cezalandırılmaya başlandı ve bu durum halkı daha fazla hırslandırdı. [Uygurlar] en aktif şekilde Hokand, Buhara ve Taşkent'e göç etmeye başladılar; buralarda Çinlilerin zalimlikleriyle ilgili hikâyeleriyle her yerde kendi vatanlarına karşı sempati uyandırdılar”, Kropotkin, *a.g.e.*, s. 113.

doğrudan yönetimi ve rahatlıkla vergi toplanması için halk idari olarak yüzlük ve binlik adıyla parçalara ayrılmıştır. Yüzlükleri Yüzbegi, binlikleri de Minbegi yönetiyor. Birkaç binlikler Mirabbegi'ne tâbidir. Onların gerçek vazifeleri yıllık ihtilafların ve şikâyetlerin konusu olan sulama kanallarının idare edilmesidir.

Şehirlerde asayiş ve huzurun sağlanması için –Tınza denilen polis idaresi mevcuttur. Tınza'yı –Piya denilen birkaç Çinli polis ve Paçşab(doğrusu Potişab) adı verilen yerli bekler oluşturmaktadır. Türkistan'da çeşitli derecelere sahip bürokratlar vardır, fakat görev tanımları yoktur. Onlar Çinli bürokratlar ve idarecilerle ilişkilerinden faydalanarak yönetime katılmalarıyla birlikte yetki sahibi olurlar ve bundan dolayı saygı görürler. Bu kategoriye Tunçi(1) – Çinli generallerin yanında dragomanlar; Hakimbek ve diğer önemli bürokratların maiyetlerindeki personellerini meydana getiren Yolbegi (yâver gibi), Mirahorbegi (ahırları yönetenler), saray mensupları ve mektupçular dâhildir. Hizmetkârlar ve uşaklar hâkimiyet sahibi olan şahıs kategorisindedir ve onlar Doroga adıyla bürokrasinin en alt kademesini oluşturmaktadır.

Büyük köylerin Hakimbek, Alim-ahun, Kazi, Mirab, Minbegi ve Yüzbegi gibi yöneticileri vardır. Küçük köyler ise Mirab veya Minbegi tarafından yönetilir. Köylerdeki bürokratlar bölgenin genel yönetimine tâbidir. Kaşgar ve ona bağlı bölgelerde vazifelerden, yani memuriyetlerden maaş alan ve belirli sorumlulukları olanlar 61 kişidir, din adamlarının sayısı ise 55'tir. Yarkend'de 136 bürokrat ve 95 din adamı vardır. Bu hiyerarşik bürokrasi kadrosu Küçük Buhara'da eski devirlerden beri mevcuttur. Tek fark önceden Hanların ve sonra da Hocaların hâkimiyetindeki merkezi iktidar şu an da Çinlilerin elindedir.

Çin'in boyunduruğu altına girmeden evvel Hakimbekler halk tarafından Hükümdarın rızasıyla seçiliyorlardı. Halkın bir yılın sonunda isteğine göre onları değiştirmek, hatta ölüm cezasına çarptırmak hakkı vardı. Hakimbekler zamanla daha fazla hak ve otorite elde ettiler. Günümüzde bütün mühim veya daha az önemli işler Çinlilerin takdirine bırakılmış ve Hakimbeklerin kimseyi kendi iradesiyle yerinden almaya ve bir yere atamaya yetkileri kalmamıştır. Eski devirlerde Beklerin şahsi muhafızları vardı ve etraflarını şarkın şatafatıyla kuşatıyorlardı. Tören yapılan bayramlarda yüklenmiş develer ve zarif eyerli atların önünde bayraklarla, zillerle ve müzikle argamak atlarının üzerinde yürüyorlardı, etraflarını kuşatan halk ta onlara eşlik ediyordu. Onlar halkı kendi evlerinde ağırılarak ziyafet veriyorlardı. Şimdiki Hakimbekler tamamen Çin modeline uyuyorlar ve dışarı çıktıklarında muhafızlar halkı sokaktan kovuyor. Geçmişin

şanından sadece resmi müzik kalmıştır. Altı şehrin yöneticilerinin saraylarının yakınında özel yangın kuleleri vardır. Bu kulelerin üzerinde öğlen vakitlerinde boru ve zil çalınır”³³.

3. Yargı ve Dini Hizmetler Sınıfı Hakkında

“Yargı yetkisi din adamlarının elindedir. Alim-ahun – din adamlarının ve yargıçların başıdır. Onun yönetimi altında birkaç Kazi-ahun (yargıç) ve Müfti-ahun vardır. Müfti-ahun avukat görevini de yapar. Büyük mescitlerin vaizi Hatib-ahun, büyük mescitlerde hayırları toplayan Mütevelli-ahun, aynı zamanda gençlere terbiye ve eğitim veren İmam-ahun ve onun üstünde Müderris-ahun vardır”³⁴.

4. Doğu Türkistan’ın Mali Yapısı ve Vergi Sistemi Hakkında

“Küçük Buhara’daki şehirlerin gelirlerini tespit etmek son derece güçtür. Onların gelirleri çok karışıktır ve birbirlerine benzemez. Tanınmış yerlere özgü vergiler vardır. Hazineye kayıtlı çiftçi Türkistanlılar ürünlerinin ½ oranını hazineye vermek zorundadırlar. Diğerleri ise ürünlerinin onda birini vergi olarak öderler. Ayrıca herkes değirmen, dükkân, bahçe ve pamuk plantasyonu için ücret ödemek zorundadır.

Bunlardan başka altınla, gümüşle ve yerli imalatlarla “Dali” adıyla vergi toplanarak Pekin’e gönderilir. Bazen paranın yerine Dabu (yerli kumaş) veya pamuk alınır. Her şehrin verdiği gelir vergilerinin ne kadar olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Çince eser “Si-yuy-vın-tszyan-lu”da Doğu Türkistan’dan alınan vergilerin miktarı verilmektedir.

³³ Ç. Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. III, s. 173. Mançu idaresi altındaki Doğu Türkistan’ın idari yapısı ve bürokratik unvanlarla ilgili olarak Ç. Valihanov’un verdiği bilgiler Çin kaynaklarıyla örtüşmektedir. Nitekim 1759 yılında Doğu Türkistan’ı zapt eden ordunun komutanı olan General Chao Hui işgal edilen bölgenin kontrol altında tutulması amacıyla Pekin sarayına sunduğu raporda şöyle yazmaktadır: “Araştırmaya göre Müslümanların başına Hakim denir ve bir şehri kontrol eder. Eşikaga, Hakim’in yardımcısıdır. Şang Bek, vergi toplamaktan sorumludur. Kadi, mahkemelerden sorumludur. Nakib, yapı işleriyle ilgili angaryalardan sorumludur. Paşşab hırsızları ve haydutları yakalamaktan sorumludur. Muhtesib, kutsal kitap ve dinle ilgili işlerden sorumludur. Mütevelli, tarla ve gayri menkullerden sorumludur. Divan, posta istasyonlarından sorumludur. Bacgir, vergileri toplamaktan sorumludur. Erbab, görevlilerin atanması ve vergilerin toplanmasından sorumludur. Şi-hun, Divan’ın yardımcısıdır. Bagmatar, bağlardan sorumludur. Ming Bek’in görevi ise Binbaşınunki gibidir...”, Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, TTK Yay., Ankara 2013, s.74.

³⁴ Valihanov, *a.g.e.*, s. 172-173.

MANÇU İŞGALİ ALTINDAKİ ALTI UYGUR VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI

Malumatlarımıza göre Yarkend'de yerli ahaliden yılda 61.000 at yükü kumaş, 31.000 çuval buğday ve her ay 2.500 Tenge, yani yılda 30.000 Tenge vergi olarak alınmaktadır. Bu oranlar "Si-yuy-vin-tszyan-lu"nun müellifinin verdiği rakamlarla hemen hemen aynıdır. Onun verdiği bilgilere göre Yarkend ahalisinden mülkün itibari kirası olarak yılda 30.504 çuval tahıl, 57.569 at yükü ağır-tılmamış patiska kumaş ve 35.370 Lan gümüş alınır. Ayrıca müellif 1.649 Lan gümüş, 30 Lan altın, 800 Hin hayvan yağı, 15.000 Hin pamuk, 3.000 Hin bakır, 1.432 çuval kumaş parçası ve 1.297 at yükü ipliğin haraç olarak verildiğini ilave etmektedir.

Kaşgar 3.000 Lan gümüş ve 14.000 çuval tahıl haraç öder. Çinlilerin Doğu Türkistan'da şuanda elde ettiği gümrük vergisi geliri oldukça cüzi miktardadır. Zira bütün yabancı uyruklular ve Kırgızlar gümrük vergisini onlara değil, Hokandlılara öderler. Ticaretin başlıca maddesi olan çay gümrük vergisi olarak Çin'in iç bölgelerinde ve Urumçi'de ödenir. Yerlilerin ticareti de oldukça cüzidir. Yerliler sınır dışından aldıkları hayvan ve mallar karşılığında yirmide birini (yüzde 5), ipek kumaş, patiska ve deri gibi malların da yüzde 10'luk kısmını vergi olarak verirler. Gümrük vergisi aynı veya nakdî olarak değerine göre alınır. Hayvan, ev ve mülk alım satımı esnasında her gümüş lan'ın yüzde 3'lük oranını ve yüzde 3 Pul'unu alırlar.

Doğu Türkistan'da vergiler toplum düzenine göre alınır. O yüzden halk binlik, yüzlük ve ailelere ayrılmıştır.

İlk sayım ve onunla birlikte yapılan düzenleme ülkenin işgal edildiği dönemde, yani geçtiğimiz yüzyılın ortalarında yapıldı. O zamandan beri bu toplumlardaki ailelerin sayısında büyük değişimler meydana geldi. Fakat vergiler eski duruma göre alınmaya devam etmektedir. O yüzden [Doğu Türkistan'ın] bir kısmında her birey ayda 6, 10 veya 12 Pul, diğer bir kısmında da 1'den 2 ve 3 Tenge'ye kadar mükellefiyet içerisinde bulunur. Bireylerin ayda 6 Pul para ödemeleri zorunlu olan topluluklarda vergi mükellefi yılda 2 Hu (3 Pud) buğday vermek zorundadır; 10 Pul vergi ödemekle mükellef olanlar 4 Hu ve 12 Pul ödeyenler de 15 Hu buğday vermek zorundadır. Ayda 1 Tenge ödemekle mükellef olanlar yılda 10 Hu, 2 Tenge ödemekle mükellef olanlar 20 Hu buğday vermek zorundadır. Çinliler tarafından koyulan vergiden bağımsız olarak yerel yönetimin yararına alınan vergi de vardır.

Son [bahsedilen] vergi şu şekilde belirlenmiştir: Ayda 6 Pul ödemekle yükümlü vergi mükellefleri kısmında yer alanlar şehrin harcamaları için 1 veya 2

Tenge; 10 Pul ödemekle yükümlü olanlar ise 3 veya 4 Tenge; 1 Tenge ödeyenler 12, 2 Tenge ödeyenler - 20, 3 Tenge ödeyenler – 30 [Tenge] ödemek durumundadır.

Vergi olarak alınan tahıl ve paraları Çinliler askeri harcamalarda kullanırlar. Fakat bunun yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Pekin Sarayı batı eyaletlerine 2.000.000 Lan gümüş veya başka bir deyişle 4.544 Pud ve 74 Funt gümüş tahsis eder. Bu rakamlardan dediklerine göre ½ milyon Lan oranında (1.136 Pud ve 14,5 Funt gümüş) güney hattındaki ordunun iaşesine ayrılır. Son yıllarda Çin'in iç kesimlerinde meydana gelen savaşlardan dolayı gümüş sevkiyatı durdurulmuş ve Çungarya'da katlık hissedilmiştir. Güney hattındaki Çinliler önceden Pekin ve İli'ye gönderilen haraçların bir kısmını kendi harcamalarına ayırırdılar”³⁵.

5. Doğu Türkistan'ın Askeri Durumu Hakkında

“Çinlilerin altı şehirdeki askeri kuvvetleri 15.000 kadardır. Yerlileri askeri hizmete almazlar. İlk başlarda Türkistanlıların kendi askeri kuvvetleri mevcuttu. Fakat Çinliler bunu zararlı görerek ortadan kaldırdılar ve Batı Bölgesinin sınırları içerisindeki bütün arazilerde yerlileri askeri işlerden uzaklaştırarak Mançu, Çinli, Tunguz ve Çaharlar'dan ordu beslediler. Oyratlar hayvan yetiştiriciliğine, Türkistanlılar da çiftçiliğe yönlendirildi.

Güney hattının askerleri bütün batı bölgesinde olduğu gibi yay ve oklarla küçük bir kısmı da tüfeklerle silahlandırıldı. Topçularının az olduğunu söylüyorlar. Nitekim onlar Hocalara karşı nadiren kullanılır. Toplar Çin kalelerinde tüfeklerle yer değiştirir ve üç kişinin hizmeti altında bulunur. Çinliler malum olduğu üzere kötü askerdir: Küçük Buhara'da konuşlandırılan ordu çok daha az savaşçıdır. [Çin askerleri] tenha karakollarda veyahut da kendi kalelerinde kapanarak aylak bir yaşam sürerler ve hepsi istisnasız afyon sigarası içer. Bu yüzden onların arasında çok sayıda ölüm meydana gelir. Ayrıca fiziki ve ahlaki zayıflık olur. Ayaklanmalar esnasında Çinliler kendi kalelerine kapanırlar ve bu halde İli'den onları kurtarmak için yönlendirilen taze kuvvetler gelene kadar dururlar.

³⁵ Valihanov, a.g.e., s. 173-175. Bu hususta detaylı bilgi ve Çin ve yerel kaynaklarının verileriyle mukayese için bk. Ercilasun, a.g.e., s. 93-109; *Kitayskie Dokumenti i Materiali po İstorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazahstana XIV-XIX vv.*, “Gılım”, Almatı 1994, s. 96-102; Uygur, a.g.t., s. 23-25.

Batı bölgesindeki Çinliler maneviyatlarını öylesine düşürmüşlerdir ki, kendi gözetleme yerlerinden 2 Verst ötede Kırgızların ceza görmeksizin kendilerine ait malların bulunduğu katarları yağmalamalarına göz yumuyorlar. Çuguçak'ta Baycigitovlular şehrin civarındaki ticari kervanlara saldırıyorlar ve tüccarlar Çinlilerden yardım istediklerinde mutad şekilde onlara şöyle cevap veriyorlar: "kavga etmek iyi değildir". Bu vaziyette Çinliler ülkenin dış saldırılardan korunmasını ve iç düzenin sağlanmasını çok daha fazla zor hale getiriyorlar. Üstelik İli'den ve Çin'in iç kesimlerinden yeterli destek verilmiyor. Cihangir'in zamanında yardımcı ordular Çin'in iç kesimlerinden ve kuzey hattından geldi. Çin'in iç kesimlerindeki eyaletlerde meydana gelen son ayaklanmalar destek vermeye imkân tanımadı. İli'den asker gönderilmesi de Kulca'yı zayıflatmaksızın mümkün değildi. O yüzden 1847 yılında sürgünler kullanıldı, son ayaklanmada ise Kalmuklar.

Çinlilerin savaş halinde Küçük Buhara'da kullanmak üzere Lyançjou'da tuttıkları yedek askerleri ve Komul ile Urumçi'de ekmek ambarları mevcuttur. Çin'in iç kesimleriyle muhaberat olağanüstü durumlarda 1 ay, ağır durumlarda 4 veya 5 ay alır. Böylece ayaklanma haberi alındıktan sonra yardım ve erzak 6 aydan evvel gönderilemez. Kulca ile muhaberat 18 veya 20 gün alır. İli bölgesinden büyük destek kuvvetleri beklemek de zordur. Bu arada yerlilerle birleşen düşman bütün üstünlüğe sahip olur. Çin'e sadık kalan bütün şehirlerde hayati gıdaların, özellikle hayvani besinlerin eksikliği her zaman çok hissedilir.

Askeri bakımdan güney hattında önemli noktalar şunlardır: Aksu, onun üzerinden altı şehir Çin'in iç kesimleriyle ve İli ile haberleşir; sonra dış saldırılara maruz kalan Kaşgar ve iç yolların merkezinde yer alan Burçuk ve Çin'e giden yolu koruyan Bugur; bu şehrin yakınında sadece bir tane patika yol vardır. Küçük Buhara'yı çevreleyen dağlar onu dış saldırılardan koruyan doğal tahkimler gibidir. Kışın ise özellikle çok kar yağdığında Terektinsk haricinde bütün dağ geçitleri kapanır. Kuenlun'da ve Bolor'daki geçitler zahmetlidir ve az sayıda bir kuvvetle kolayca savunulması mümkündür. Sadece Aksu'dan Yenihisar'a giden hat nispeten daha rahat bir yol arz eder ve yapay savunma gerektirir.

Kaşgar şehri kendi konumuyla Çinliler için Hokandlıların ve Hocaların saldırılarına karşı sığınılabilir bir yer olmalıdır. Fakat kendi amacına ulaşmıyor: İç asayışı askeri güçle desteklemek gerekliliği Çinlileri stratejik noktalardan ziyade kalabalık şehirlerde çok sayıda muhafız tutmak zorunda bırakıyor. Onlar tarafından 1825 yılından itibaren kendi askerlerinin yerleştirilmesi amacıyla kaleler inşa edildi. Çin kaleleri ve Doğu Türkistan'ın şehirlerinin geneli kalın, 6-8

Sajen yüksekliğinde balçık surlarla ve 3 Sajen civarında derinliği olan hendeklerle çevrilidir. Surlar Çinlilerin çardaklarına benzeyen birkaç kuleyle donatılmıştır. Yan savunmaları yetersiz olmakla birlikte Çin kaleleri ve Küçük Buhara şehirleri ciddi engel teşkil etmemekte ve doğru bir muhasaraya karşı koyacak vaziyette bulunmamaktadır. Gene de Asyalı ordular için onlar zapt olunmazdır ve yalnızca açlıkla alınabilir”³⁶.

6. Doğu Türkistan’da Mançu İdaresine Karşı Halkın Tutumu Hakkında

“Güney hattında Çin İmparatorluğu’nun mevcudiyeti şüphelidir. Halk Çinlilerden nefret ediyor ve devamlı olarak ayaklanmalara ve sebatlı mücadeleye destek veriyor. Sadece askeri kuvvetler ve sert tedbirler asayaşe yardımcı olabiliyor. Eğer Çin hâkimiyeti şimdiye kadar devam ediyorsa ve Hocaların teşebbüsleri başarısız oluyorsa bunun sebebi ilk olarak yerlilerin kendileri arasındaki düşmanlık ve muhaleftir. İkinci olarak ise Hokandlıların nüfuzudur. Bu sebeplerin ötesinde Küçük Buhara’nın, en azından altı şehrin Çin’e bağlılığı şüphelidir. Bu sebepleri detaylı olarak ele alıyoruz.

Külfetli vergiler, kanunsuz alınan ianeler(haraçlar), Çinlilerin ve onlar tarafından idare edilen beylerin aç gözlülüğü ve zulümleri altı şehrin ahalisini tahrik ediyor ve onlar hem Çinlilerden hem de kendi bürokratlarından gönülden nefret ediyorlar. Çinlilerin durumu şu anda öylesine kritiktir ki, onlar bütün tedbirleri alarak halkı kendilerine bağlamaya çalışmak zorundadır, fakat Çinliler bunu pek düşünmezler. Düşman unsurlar tarafından çevresi kuşatılan Çinliler hınçlarını halktan çıkarırlar. Halk tüm bu zulümlere sabırla katlanır ve Hoca’nın geleceği zaman intikamını alacağını düşünerek teselli bulur.

Kendi güçsüzlüklerini kabul eden Çinliler şüpheli ve öfkeli olurlar. Her ayaklanmadan sonra kudururlar: herkesi yağmalarlar, kadınlara tecavüz ederler, mescitleri yıkarlar ve dervişler ile diğer zavallı insanlara korku telkin etmek için onların bazılarını idam cezasına çarptırırlar. Az ya da çok nüfuzu olan şahısları ayaklanmaya katılmış olmalarına rağmen eski mevkilerinde bırakırlar, hatta onlara daha yüksek makamları verirler. Bu siyaset zalimlikler eden eşkıyaları eyaletlerde vali yapan Türkleri hatırlatmaktadır. Şeyh-ahun’u idamdan müstesna tutarlar; zira bu Hakimbek’in fikrine göre yapılmaktadır. Çünkü Şeyh-ahun Kaşgar’daki en

³⁶ Valihanov, a.g.e., s. 175-177.

zengin kişi kabul edilmektedir. Normal zamanlarda açık yağmaları durduruyorlar ise de gene de baskılar çoktur. Çinliler sokaklarda attan inmeyen herkesi döverler, ahalinin dükkânlardaki mallarını ücret ödemeksizin alırlar ve restoranlarda bedava yemek yerler. Her türlü Çinli memur çeşitli hayati erzakları bedava alır ve yerlilerden köle gibi sürekli onların emrinde bulunan müşterileri olur.

Çinlilerin ve yerli memurların kuşkuculuğu sınır tanımaz. Polis uyanıktır ve kendi işini iyi bilir. Kaşgar'da Hocalar hakkında konuşmak kati şekilde yasaklanmıştır ve bu kelime takibata maruz bırakılır. Türkistan dilinde Hoca, efendi demektir ve her isme bu kelimeyi katarlar, şimdi ise onu ahun kelimesiyle değiştirmeye başladılar. Vatansaver şarkıları da kovuşturuyorlar, fakat nafiledir.

Kaşgarlı bürokratlar Çinliler tarafından seçilirler. Onlardan en üst dereceli olanlar Komullular ve Turfanlılardır. Onlar yönettikleri halkın yabancıları olarak servet elde etmek için sadece kendi çıkarlarını düşünürler. Onların iktidarı Çinlilere bağlıdır ve bu yüzden kendi hamilerine yaranmaya çalışırlar. Çin medeniyetinin sadece fena taraflarını benimseyerek kendi tabiiyetleri altındakilere erişilmez tavır sergilerler ve kendilerini ehemmiyetli kılarlar, Çinlilerin önünde alçalırlar ve günlerini sarhoş olarak ve kadınlar arasında şüpheli davranışlarla geçirirler. Bu eğlenceyi onlara misafirlige gelen Çinli bürokratlara da sunarlar. Küçük memurlar yüksek bürokratları kopya ederler, fakat onlardan daha kaba ve haddini bilmezdirler.

Bekler kendi dindaşlarını Çinlilerden daha fazla baskı altında tutarlar, yanlış vergileri düzenlerler, her şeyi bedava alırlar ve kendi otoritelerini göstermek için sokaklarda halkı döverler. Haraç ödemeyen yerliler bunu karşılayacak bir çare bulana kadar veyahut kaçana kadar cezaya tabi tutulurlar. Genelde mazetlere itibar etmezler. Bürokratlar yabancılara karşı naziktir, fakat çekingen ve kuşkulu yaklaşırlar. Çinliler yerli bürokratların suiistimallerini iyi bilirler. Küçük Buhara'da uzun süre hizmette bulunan "Batı Bölgesi Hakkında" adlı kitabın müellifi şöyle demektedir: "Güçlüler zayıfları baskı altında tutuyorlar ve Bekler zorbalıkla servet yapmayı seviyorlar; yoksul kimse ne kadar servet biriktirirse onu sömürmeye çabalyorlar". Bunu bilen Çinliler bürokratları hor görürler, onlara kibirli bir şekilde muamele ederler, fakat gene de onların davranışlarını teşvik ederler, zira onların siyasetleri böyledir.

Çinliler sadece baskı altında tuttıkları kişilere güvenirler, demek ki, halkla ortak hiçbir şeyleri yoktur. Onlar bürokratların kendi çıkarlarını halkın çıkarlarıyla birleştirmesinden daha çok korkuyorlar. O zaman onlar Çinliler için

tehlikeli olurlardı. Altı şehrin sakinleri nadiren yüksek makamları elde ediyorlar, özellikle Kaşgarlılar en güvenilmez tabiiiler olarak sayılıyorlar. Kaşgar'da oralılardan biri olan Kutlugbek yönetici oldu, fakat vazifede tutunamadı. Altıncı dereceye kadar yükselen bürokratlar genelde memleketlerinde vazife göremezler. Böylece Çinliler kendi amaçlarına ulaşıyorlar: bürokratlar tamamen ayrı bir sınıfa oluşturur ve halktan uzaktırlar. Onlara tamamen sadık olanlar düşük dereceliler arasında, özellikle köylerde bulunur, Artış Minbegi olan Halıkbek ve Tairbek gibi vatanseverler de vardır.

Sonuç olarak halk Çinlilerden ve Beklerden nefret eder. Bununla birlikte şu soru ortaya çıkıyor: Çinliler zayıfsa ve onlar Küçük Buhara'da Hokandlılar ile halk gibi düşman unsurlarla çevriliyse Hocalar şimdiye dek niçin başarı elde edemediler? Altı şehrin sakinleri iki dini-siyasi fırkaya ayrılıyor – her birinin kendi dini pirleri olan Akdağlılar ve Karadağlılar. Bu fırkaların pirleri arasında Küçük Buhara'nın dünyevi hâkimiyeti için mücadele oluyordu...”³⁷.

Sonuç

Çokan Valihanov yukarıda tercümesini verdiğimiz metinlerden de anlaşılacağı üzere yüzyıllarca boyun eğmeyen bir halk olarak varlığını sürdüren Uygur Türklerinin Mançu işgaliyle birlikte yaşantısında meydana gelen değişimleri ve zorlukları kendi gözlem ve tespitlerine dayanarak anlatmaya çalışmıştır. İşgalden yüz yıl sonra Doğu Türkistan'ın idari, askeri, iktisadi ve sosyal yapılanmasının detaylarını ortaya çıkarmıştır. Bu cihetle Mançuların Doğu Türkistan'ı doğrudan İmparatorluğun İli Eyaleti'ne katmakla birlikte elde tutmak için stratejik noktalarda askeri garnizonlar kurarak Uygurların sivil idaresini sıkı bir şekilde kontrol altında tutmaya çalıştığı ve şekli olarak eski usulünde bıraktığı anlaşılmaktadır. Ancak Uygur sivil bürokrasisinin halkın menfaatleriyle işgalci irade arsındaki muvazeneyi ayarlayamamasından, hatta Mançuların özellikle Uygurları baskı altında tutacak şahsiyetleri teşvik etmelerinden ve onların suiistimallerine göz yummalarından dolayı idari yapı oldukça yozlaşmıştır. Bununla birlikte Uygur halkı ağır, orantısız ve kanunsuz vergilerle iktisadi olarak tüketilmiştir. Halk yöneticiler tarafından aşağılanarak dayakla ve baskıyla itaat altında tutulmaya zorlanmıştır. Ayrıca Uygurlar askeri faaliyetlerden men edilerek, bunun getirebileceği herhangi bir tehdiye karşı önlem alınmıştır. Mançu idaresi Uygurların emeklerini sömürmek amacıyla onları özellikle çiftçiliğe yönlendirmiştir. Doğu

³⁷ Valihanov, *a.g.e.*, s. 177-179.

MANÇU İŞGALİ ALTINDAKİ ALTI UYGUR VİLAYETİ'NİN İDARİ YAPISI

Türkistan'da yerleştirilen Mançu askerlerinin yaygın bir şekilde afyon kullanımı, ahlaki düşüklüğü ve disiplinsizliğinden dolayı asayiş bozulmuştur. Hocaların sağlayacağı istiklale bel bağlayan ve onların her başarısız ayaklanma girişimlerinin neticesinde Mançuların hiddetini daha çok üzerine çeken Uygur halkı ölümlere, tecavüzlere, yağmalamalara vb. kötülöklere maruz kalmıştır. Mescitleri yıkılarak inançlarına müdahale edilmiştir. Hiç kuşkusuz tüm bunlar Çokan Valihanov'un seyahatinden kısa bir süre sonra Yakup Bey'in Doğu Türkistan'dan Mançuları kovarak Uygurları istiklaline kavuşturmasının adeta katalizatörü olmuştur.

Kaynakça

- Eberhard, Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Ercilasun, Konuralp, Tarihî Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar, TTK Yay., Ankara 2013.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004³.
- Kitayskie Dokumenty i Materialy po İstorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazahstana XIV-XIX vv.*, “Gılım”, Almatı 1994.
- Koç, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Kropotkin, A. N., *Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Strani, eya Voenniya Sil, Promışlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva, St.-Peterburg 1879.
- Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Kutlukov, M., “Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom”, *Kitay i Sosedi v Novoe i Noveyşee Vremya*, İzd. “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1982, s. 203-217.
- Sheng, Li, *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013.
- Uygur, Feyzullah, *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Valihanov, Ç. Ç., *Soçineniya Çokan Çingizoviça Valihanova*, Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii, T. XXIX, S.-Peterburg 1904.
- _____, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. I-IV, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984-1985.
- Yorulmaz, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013.